

Célkitűzések, kérdések, módszerek

A *Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai vidéki terekre* című kutatásunk arra kereste a választ, hogy a hátrányos helyzetű vidéki terekben milyen strukturális tényezők, lehetőségek és kényszerek váltják ki és tartják fenn a munkavállalási célú migrációt, hogy a struktúrák szabta korlátok között milyen migrációs döntéseket hoznak, milyen utakat járnak be és milyen erőforrásokra támaszkodhatnak azok, akik külföldön keresnek megélhetést, boldogulást, valamint, hogy a migráció milyen hatással van a vizsgált lokalitások életére. Kutatásunk a migrációban résztvevő, abban közvetlenül vagy közvetetten érintett emberekre, az ő elbeszélte történeteikből kibomló tapasztalatokra, élményekre fókuszált. Érdeklődésünk középpontjában tehát a döntéseket hozó, cselekvő emberek *ágenciája*, illetve az ágencia és a migrációt korlátozó vagy éppen támogató *strukturális feltételek* viszonya, kölcsönhatása állt.

Már a kutatás megtervezése majd megvalósítása során *pilot-projektnek* tekintettük Durst Judit kutatását az észak-magyarországi romák kanadai emigrációjáról. Durst Judit közös kutatásunk ideje alatt is folytatta *többterepű, a résztvevő megfigyelés módszereivel végzett etnográfiai vizsgálatait*, ő Kanadába és Angliába is követte borsodi ismerőseit, barátait. Így nem csak az itthon maradók és visszatérők elbeszéléseiből, hanem közvetlen közelről szerezhett tapasztalatokat a Kanadában menedéket kérő, vagy a különböző angliai városok ipari üzemeiben dolgozó romák boldogulási lehetőségeiről, mindennapos küzdelmeiről. A pilot és az OTKA által támogatott kutatásunk egyaránt *kvalitatív módszereken* alapult, a migrációban érintett családok tagjaival, a „migrációs ipar” szereplőivel, szakértőkkel, települési és intézményvezetőkkel készített interjúkat azonban Durst Judit legfontosabb terepén kiegészítette egy teljes körű háztartási adatfelvétellel, ami lehetővé teszi a migrációban, vagy mobilitásban érintett családok demográfiai, gazdasági, társadalmi helyzetének összehasonlító elemzését a népszámlálási adatokkal (lásd ehhez a kutatáshoz kapcsolódó publikációk listáját).

Kutatásunkat *három* különböző, *periferikus gazdasági és társadalmi helyzetű terepen* végeztük. A Dél-Dunántúlon egy csökkenő lélekszámú, gyenge gazdasági potenciállal rendelkező kisváros, Észak-Magyarországon egy ipari válságövezethez tartozó városi rangú település, míg a Dél-Alföldön egy kistelepülés alkotta a vizsgálat központi terepét. Alapvetően egy-egy településre fókuszáltunk, ám a kutatás során feltárt családi, rokoni, baráti és migrációs hálózatokat követve, átléptük e települések határait. A terepeket korábbi kutatási tapasztalataink alapján választottuk ki, Durst Judit már évek óta dolgozik észak-magyarországi településeken, másik két terepünkre egy-egy korábbi kutatás során feltárt migrációs történetek miatt tértünk vissza. A visszatérés azt is jelentette, hogy az előzőleg kialakított, kölcsönös bizalmon alapuló helyi kapcsolatokra támaszkodva tudtuk folytatni, illetve elindítani migrációs kutatásunkat. Tapasztalataink szerint a migráció ugyan egy-egy helyi társadalomban, közösségben sokakat érintő és foglalkoztató tapasztalat, megosztásukra mégis kevesen hajlandók; a vonakodás, elzárkózás egyaránt fakadhat szégyenből, félelemből és erős érzelmi érintettségéből. E korlátok elkerülhetlenné tették, hogy az interjúalanyok megtalálásában *helyi, közbizalmat élvező segítők*re támaszkodjunk. Az ő közvetítésükkel, közbenjárásukkal jutottunk el azokhoz a külföldön dolgozó, élő emberekhez, illetve családtagjaikhoz, akik hajlandónak mutatkoztak a beszélgetésre. Voltaképpen a helyi segítők övező bizalom hárult át ránk, ez tette lehetővé a kapcsolatfelvételt, és könnyítette meg a kutatást ebben az érzékeny témában. Helyi segítők minden terepünkön támaszkodtunk, ugyanakkor a *kollaboratív* vagy *kooperatív etnográfia* gyakorlatához a legközelebb Durst Judit került, ő jellemzően helyi szakértőként, kutatási asszisztensként vonja be az adott roma közösség egy-egy tagját kutatásaiba. A helyi segítők

való támaszkodás óhatatlanul szelektivitással jár, hiszen kapcsolathálózataik nem feltétlenül terjednek ki a lokális közösségek egészére, illetve az adott közösségeken belüli nyílt vagy rejtett törésvonalak miatt nem tudnak minden potenciális interjúalanyt elérni, s előfordulhat az is, hogy ők maguk korlátozzák a kutatókat abban, hogy bizonyos családokhoz eljussanak, rejténivalónak hitt információkhoz hozzáférjenek.

A kutatás eredményeit bemutató tanulmányok (lásd a jelentéshez csatlakozó publikációk listáját) valamilyen módon mind reflektálnak a migráció kutatásának módszertani korlátaira, nehézségeire. Németh Krisztina a transznacionális migrációban érintett gyerekek tapasztalatainak megragadására a *narratív és projektív módszerek* együttes alkalmazásával tett kísérletet, s a különböző technikák egymásra vetítésével sikerült finoman és árnyaltan elemeznie azokat az egyéni módokat, ahogyan a gyerekek megküzdnek a maguk és szüleik helyváltoztatásához kapcsolódó ambivalenciákkal, veszteségekkel, az adaptáció és integráció kihívásaival. Németh Krisztina vonatkozó tanulmányai azt példázzák, hogy a migráció kutatásában a módszerek innovatív alkalmazásával azok is megszólaltathatók, akiről úgy gondoljuk, hogy a migrációs történetek leginkább passzív, néma szereplői.

Értelmezési keretek

A hosszabb-rövidebb ideig valamely uniós országban dolgozó, élő emberekkel, itthon maradt családtagjaikkal folytatott beszélgetésekből a *migrációs tapasztalatok összetettségének, sokszínűségének képe* bontakozott ki. Az útnak indulók között van fiatal, középkorú és idős, roma és nem roma, diplomás, szakmunkás és alacsonyan képzett, jobb módú és szegény; „kint” ki gyárban, ki szállodában, vendéglőben, ki építőiparban, ki idősgondozóként dolgozik. Van, aki saját egzisztenciáját szeretné megalapozni, a függetlenségét keresi, van, aki a reménytelenség elől menekül, sokakat a hiteltörlesztés kényszerít külföldre, más a gyerekeinek, unokáinak akar segíteni a kint megkeresett fizetéséből. Az államhatárokon átlépő migráció a magyar társadalom legkülönbözőbb helyzetű rétegeiben a megélhetés, boldogulás lehetséges alternatívájává vált, azok pedig, akik nem indultak el, közvetlenül és közvetve érintettek lehetnek: családtagjuk, barátjuk él, dolgozik külföldön, mások hallomásból ismert, a lokalitás szintjén releváns történetekre hivatkozva osztják meg (közvetett) tapasztalataikat a migrációról. Az egyéni és családi történetekből, helyi tudásokból kibomló eleven és tarka képet igyekeztünk olyan keretekben értelmezni és elemezni, amelyek kutatásunk eredményeit a szakmai diskurzusokba ágyazzák, összehasonlíthatóvá teszik. Ennek során abból indultunk ki, hogy kutatási tapasztalatainknak *többféle lehetséges olvasata* van, a különböző kérdésekre más-más perspektívából és fogalmi keretben lehet és érdemes a választ keresni.

Az általunk vizsgált folyamatok értelmezésekor, eredményeink publikálásakor szembesültünk azzal a dilemmával, hogy vajon a migráció fogalma helyett nem lenne-e megfelelőbb a *mobilitás*ét használnunk. A mobilitás fogalmának használata mellett érvelők az országok közötti mozgások 21. századi nyitott, fluid formáira hivatkoznak; az emberek könnyen és gyakran léphetnek át határokon, új mobil csoportok és mobilitási célok, minták jelentek meg: nemzetközi tanulás, szakmai karrier építése külföldön, cirkuláris munkavállalás, házasság, nyugdíjazás utáni mobilitás stb. A mobilitás és migráció megkülönböztetése megjelenik az uniós dokumentumokban is, az előbbi az uniós országok munkaerőpiacai közötti szabad mozgást jelöli, míg utóbbi az ún. harmadik országokból érkezők ellenőrzött, szabályozott befogadására vonatkozik. A mobilitás fogalmának veszélye abban rejlik, vélik kritikusai, hogy elfedi a mobilitási gyakorlatok szelektivitását és hierarchizáltságát, az emberek mozgását

korlátozó rezsimek egyenlőtlenségeket (újra)teremtő gyakorlatait, amelyek az unión belüli „szabad” mozgást is jellemzik. A mobilitáshoz való jog ugyanis nagymértékben differenciált származási hely, faj, társadalmi nem, jogi státusz tekintetében, a nemzetállamok bizonyos típusú mobilitást korlátoznak, másokat ösztönöznek. Erre a szelektivitásra a mobilitási rezsím fogalmának megalkotásával a mobilitás fogalmának relevanciája mellett érvelők is reflektálnak. Ezek a dilemmák kutatócsoportunkon belül is megjelentek. Durst Judit a mobilitás etnográfiaiban, antropológiában meghonosodott fogalmát alkalmazza tanulmányaiban, amellel érvelve, hogy e kategória pontosabban ragadja meg a szegény, képzetlen romák országok között mozgásait, így például cirkuláris migráció helyett periodikus (*recurring*) mobilitásról beszél. Kutatócsoportunk többi tagja inkább a (munkavállalási célú, transznacionális, cirkuláris) migráció fogalmával írja le a vizsgált folyamatokat. A rigorózus fogalmi következetességet azonban a migráció fluid és cirkuláris formái minduntalan kihívások, tartalmi próbák elé állítják, miközben az egyezések, közös pontok miatt *migráció és mobilitás* gyakran egymás szinonimáiként szerepelnek a kutatás eredményeit megjelentető tanulmányokban, következésképpen *a két fogalom használata nem jelent alapvető koncepcionális különbséget a leírt, értelmezett és elemzett folyamatok tekintetében.*

Akár a mobilitás, akár a migráció fogalmát használjuk, mindkettőt analitikus fogalomnak tekintjük, amelyekre ugyan ráragad(hat)nak politikai érdekekből fakadó szelektív-minősítő jelentésrétegek, de kutatóként olyan *globális jelenségeknek* tekintjük az e fogalmakkal megjelenített folyamatokat, amelynek megértéséhez, értelmezéséhez a magunk kutatási eredményeivel is szeretnénk hozzájárulni. Nem is tartjuk relevánsnak azt a kérdést, hogy a migráció, a mobilitás vajon „jó” vagy „rossz” dolog-e. Kutatásunk célja az volt, hogy megértsük és bemutassuk a migrációval, mobilitással járó egyéni, családi, közösségi, társadalmi „hasznokat”, de azt az „árat” is, amelyet ezért az érintetteknek fizetniük kell.

A határokon átívelő transznacionális migrációt a központok és perifériák, *a globális észak és globális dél* (s ebben a vonatkozásban ide soroljuk a kelet-közép-európai félperifériás országokat, így Magyarországot is) *közötti gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségek* táplálják, s tartják fent. A migrációt kiváltó és fenntartó strukturális okokat taglaló különböző szintű nagy elméletek (mint a neoklasszikus közgazdaságtan, a centrum-periféria közötti függőség vagy a világrendszer elméletei, a migrációs új gazdaságtana) nem arra törekszenek, hogy a migráció dinamikáját a lokalitás, a családok, egyének szintjén megragadják. Számunka, választott interjúkra alapozott módszertanunkból fakadón is, fontos volt, hogy közelebb kerüljünk a migrációban résztvevők tapasztalataihoz, a migrációhoz vezető döntések, a migrációs pályák dinamikájának, s annak megértéséhez, hogy a korlátozó vagy támogató strukturális feltételek közepette, mekkora cselekvési tere van maguknak a migránsoknak. A struktúra és ágencia kölcsönös viszonya a migráció vonatkozásában Hein de Haas elméleti megközelítése alapján gondolható tovább. De Haas szerint a migráció klasszikus, funkcionalista és történeti-strukturális elméletei önmagukban nem képesek megragadni a migrációs tapasztalatok időben, térben, társadalmi és kulturális kontextusok mentén eltérő, sokszínű gyakorlatait, és a migránsokat lényegében a struktúrák által mozgatott passzív szereplőknek tekintik, figyelmen kívül hagyva ágenciájukat, cselekvőkészségüket. A migrációs tapasztalatok és gyakorlatok sokszínűségére tekintettel De Haas a migráció „univerzális” elméletének kidolgozása helyett az elméleti eklekticizmus mellett érvel; a különböző elméletek ugyanis eltérő mértékben alkalmasak a migráció kontextuálisan eltérő típusainak megragadására és értelmezésére. Egy középszintű elmélet megalkotásának igényével a

migrációt a migrációs képesség (*migration capability*) és a migrációs törekvés (*migration aspiration*) egymásra kölcsönösen ható funkciójaként konceptualizálja.

Amartya Sen nyomán, aki a fejlődést nem pusztán az anyagi jólét növekedéseként értelmezi, hanem az emberek arra való képességeként, hogy olyan életet élhessenek, amilyenre vágnak, a *migrációs képesség azt a strukturális feltételek által kisebb vagy nagyobb mértékben korlátozott relatív szabadságot jelenti, hogy az emberek maguk dönthetik el, hol kívánnak élni.* A migrációs képesség alapvető feltétele, hogy az emberek, családok hozzáférjenek bizonyos anyagi és humán erőforrásokhoz, gazdasági, társadalmi (kapcsolatok, információk) és kulturális (képzetség, készségek) tőkéhez, mert a strukturális feltételek által kijelölt kereteken belül csak ez teszi lehetővé, hogy eldönthessék, elinduljanak-e vagy maradjanak, és ez határozza meg, hogy hová és milyen körülmények között menjenek/mehetnek. A különböző tőkefajták, erőforrások, s ebből következően a migrációs képességek is rendkívül egyenlőtlenül oszlanak meg az egyes közösségekben, a társadalomban.

A migrációs törekvések azokhoz az elképzelésekhez és szándékokhoz kapcsolódnak, hogy az emberek jól-létüket hol (aktuális lakóhelyükön, országukban, helyben vagy másutt) látják biztosítottak, megvalósíthatóak. Az emberek elképzelése a jó, értelmes életről, az étellel szemben támasztott elvárásaik a különböző társadalmi és kulturális kontextusokban igen eltérőek lehetnek, de a migrációs törekvések sem véletlenszerűen vannak jelen, vagy éppen hiányoznak a különböző csoportokban, közösségekben. A jobb élet utáni vágyakozás képessége lehet „velünk született” személyiségjegy, széles körben elfogadott feltételezés ugyanakkor, hogy a migrációs törekvésekkel nagyobb valószínűséggel találkozunk azok körében, akik olyan családba születtek, ahol elegendő gazdasági, társadalmi és kulturális tőke áll rendelkezésre ahhoz, hogy ezek a törekvések egyáltalán kialakulhassanak, megfogalmazódhassanak, illetve olyan tanult, fiatal emberek között, akik függetlenedni tudnak a környezetüktől. Ugyanakkor a látszólag teljesen egyéni vágyakat és törekvéseket a családból hozott minták, az inter- és intragenerációs mobilitási pályák is befolyásolhatják. Az erőforrásokkal való ellátottság és a migrációs törekvések, képességek közötti összefüggést árnyalják a szegénységben, szegregált körülmények között élő romák körében szerzett kutatási tapasztalataink is, amelyek szerint a gazdasági, kulturális, társadalmi tőkével nem vagy csak minimális mértékben rendelkező családok is törekszenek és képesek a migrációra, ha erőforrásként támaszkodhatnak a rokonsági hálózatokra. Sem a migrációs képességeket lehetővé tevő tőkefajtákat, sem a migrációs törekvéseket nem tekinthetjük tehát egyszer s mindenkorra adottnak, azok a struktúrák és élethelyzetek függvényében változhatnak, mobilizálhatóak. Saját kutatási eredményeink is felhívják a figyelmet arra, hogy a migrációra való képesség szempontjából legdöntőbbnek a transznacionális kapcsolatokhoz, hálózatokhoz való hozzáférés, vagyis a *kapcsolati tőkét* tekinthetjük.

A befogadó és a kibocsátó országban élő (potenciális) migránsok és az otthon maradottak között kiépült transznacionális *migrációs hálózatok*on információ, anyagi és érzelmi támogatás áramlik, e hálózatok csökkentik a migrációval járó kockázatokat, és jelentős mértékben hozzájárulnak a migráció önmagát tápláló folyamatához. A családi, baráti, ismerősi kapcsolatokon alapuló hálózatok mellett a *migrációs ipar* magában foglalja mindazokat az informális és intézményes szereplőket (pl. munkaközvetítők, utazási ügynökségek, szállítási vállalkozók, a külföldre érkezőket segítő szakemberek), akiknek az aktivitása is táplálja és fenntartja a migrációs törekvéseket, s magát a migrációt. Mindezzel összefüggésben a migrációs képességeket és törekvéseket erősítik a korábbi migrációs tapasztalatok; minél több

migrációs tapasztalat halmozódik föl egy lokális közösségben, annál nagyobb az esély az újabb/további migrációra, e tapasztalatok tehát sajátos, a migrációt fenntartó tőkefajtként működnek. Hasonlóképpen a migrációs döntésekben a viszonyítási pontok, a vonatkoztatási csoportok, valamint a közösség tagjainak tapasztalatai, mintaadása, vagy a migrációról megosztott pletykái is szerepet játszanak, vagyis mindaz, amit a *migráció kultúrájaként* azonosítunk.

Az emberek, családok migrációs döntéseit a kibocsátó és (a potenciális) befogadó államok gazdasági, politikai, intézményi struktúrái, migrációs rezsimejei, illetve az ezekről kialakult elképzelések éppen úgy behatárolják, mint az őket körülvevő kultúra, a család, a közösség, a különböző kapcsolati hálózatok, amelyek egyúttal meghatározzák azokat a gazdasági, társadalmi és emberi erőforrásokat is, amelyekre az emberek migrációs döntéseikben és gyakorlataikban támaszkodni tudnak és akarnak. Az ágenciát a struktúrák által teremtett keretek, korlátok között gyakoroljuk, ám az egyéni és kollektív múltbeli tapasztalatokból, cselekvésekből fakadó minták, struktúrák is meghatározhatják az ágencia módját. *Az ágencia tehát az emberek e struktúrák által korlátozott, ám mégis létező képességét jelenti arra, hogy többé-kevésbé autóm/önálló döntéseket hozzanak arról, hogy hol kívánnak élni, hogy boldogulásukat hol tartják elérhetőnek, menni vagy maradni kívánnak.* Alapvetően mindenkinek, aki migrációra vállalkozik, szembe kell néznie, meg kell küzdenie strukturális kényszerekkel és korlátokkal, de ezt nem annyira a kényszerű és önkéntes migráció ellentétéként, mint inkább a háború, népiirtás, üldöztetés, éhínség, éghajlatváltozás által kikényszerített migráció és az önkéntes migráció közötti kontinuumon kell elképzelnünk a gyengébbektől az erősebb korlátok felé haladva.

Kutatásunk során mi többnyire olyan emberekkel találkoztunk, akik önként vállalkoztak migrációra, mobilitásra, de a Kanadában menedéket kereső borsodi romák a romagyilkosságok, az erősödő cigányellenesség és diszkrimináció fenyegetését is migrációjuk döntő, és a megélhetési, boldogulási perspektívák hiányától elválaszthatatlan kiváltó okának tekintették. Az azonban a romák esetében is igaz, hogy *eredeti törekvéseik, aspirációik között nem szerepelt a migráció, a külföldi munkavállalás; ők helyben, Magyarországon szerettek volna boldogulni* azelőtt, hogy migrációs döntésüket meghozták. A döntéshez vezető legfontosabb strukturális kényszerek, a munkanélküliség, a munka- és megélhetési lehetőségek szűkössége vagy éppen hiánya, a szegénység, eladósodottság, az elszegényedés fenyegetése lényegében minden terepünkön azonosak.

Most lezárult kutatásunkat megalapozó pályázatunkban feltételeztük, hogy a terepeinkként szolgáló periferikus vidéki társadalmakban azonosíthatunk „tipikus” női migrációs mintákat, s fontos kutatási kérdésként fogalmazódott meg, hogy a különböző roma közösségek tagjai vajon más utakat járnak-e be, más erőforrásokra támaszkodhatnak-e a migráció során, mint a nem romák. (Kutatócsoportunkban Durst Judit és Virág Tünde kutatták a roma migrációs utak jellemzőit, a projekthez kapcsolódó tanulmányaikban is ezt a problémakört tárgyalják gazdag empirikus anyagra támaszkodva, árnyaltan. A tanulmányaikban nagy hangsúlyt helyeznek a transznacionális migrációs hálózatok és a roma migráció típusai közötti összefüggésekre.)

A „roma” migrációról

Észak-Magyarországról az ezredforduló éveitől nagy számban indultak útnak romák külföldre, először Kanadába, majd a bevándorlási politika szigorodásával párhuzamosan változott a célország is. Pilot terepünkön, egy kisváros cigánytelepén jószerivel minden család érintett. Az

itt élők többsége megfordult Kanadában, és sokan azok közül, akik valamilyen okból visszajöttek, vagy visszakényszerültek, jelenleg más európai országban, jellemzően Angliában próbálkoznak. Ezzel szemben a vizsgált dél-dunántúli térségben alig néhány esetben hallottunk olyan családokról, akik szerencsét próbáltak a tengeren túl. Erre a vidékre nem volt jellemző a tömeges kanadai migráció és a családok többségét a munkavállalási célú migráció sem érintette. E különbség hátterében egymással kibogozhatatlanul összekapcsolódó tényezők találhatók: a szóban forgó roma közösségek kirekesztettségének mértéke; a lokális, térségi, regionális intézményekhez, munka-, boldogulási és mobilitási lehetőségekhez való hozzáférés esélye; a helyi roma közösség belső rétegzettsége, illetve a többségi társadalomtól való távolsága; valamint a migrációs tapasztalattal rendelkező kapcsolathálójuk, Sik Endre szavaival az ún. migrációs burok különbözősége. Borsodban, kiemelten is a pilot terepként szolgáló kisvárosban a romák túlnyomó többsége a mélyszegénység csapdájában, a többségi társadalomtól térben, társadalmilag és szimbolikusan is elkülönülve, szegregált telepeken él, csak szegregált oktatáshoz fér hozzá, ami nem biztosít mobilitási esélyt, s nem rendelkezik olyan „gyenge kötésekkel”, hídszerű kapcsolatokkal sem, amelyek a kitörés, kiemelkedés perspektíváját felvillanthatnák. Ezzel szemben a vizsgált baranyai településeken a romák, ha szegregált körülmények között élnek is, többféle megélhetési lehetőséghez férnek hozzá a térség formális és informális gazdaságában, ami egyúttal hídszerű kapcsolatokat jelent a többségi társadalom felé. Még fontosabb azonban, hogy Baranya megyében működnek olyan (elsősorban egyházi, alapítványi) iskolák, amelyek oktatási és társadalmi mobilitási esélyeket és perspektívákat kínálnak, s hozzájárulnak a roma közösségek belső differenciálódásához is. Ennek eredményeképpen még a kívülről homogénnek látszó, stigmatizált roma faluban is felépült egy olyan intézményrendszer, amely néhányaknak megélhetést, sokaknak védő- és kapcsolati hálót biztosít, és amelynek képviselői erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a roma lakosokat helyben tartsák.

Mindezekből fakadóan az egyes lokális roma közösségek között s e közösségeken belül a migrációs képességek és utak sem tekinthetők egyöntetűnek, a különbségek forrása az egyes egyének iskolai végzettségében, a nem roma többségtől való társadalmi távolságban, az „erős”, megkötő és „gyenge”, hídszerű kapcsolatok hiányában/meglétében és sűrűségében, valamint a korábban kialakult kapcsolathálóik jellegében, vagyis a rendelkezésre álló kulturális és társadalmi tőke nagyságában és minőségében található. Az észak-magyarországi terepen végzett kutatás tapasztalatai szerint, míg a roma migráció első hullámában, az ezredforduló idején a kevés számú, szakképzett roma elit tagjai mentek Kanadába, majd onnan bárhová, ahol jó munkalehetőség kínálkozott, addig néhány évvel később, a második hullámban, a mélyszegénységben, szegregált körülmények között élő romák elsősorban a saját rokoni hálózatukra támaszkodva próbáltak Kanadában szerencsét. Általánosabban úgy fogalmazhatnánk, hogy *a romák migrációs képessége és az általuk bejárható migrációs pálya nem elsősorban etnicitásuk függvényében alakul, inkább társadalmi helyzetük és adott lokális közösségben elfoglalt pozíciójuk, illetve kapcsolathálójuk, migrációs burkuk jellemzői mentén differenciálódik.*

Az etnicitás egyáltalán nem játszik szerepet a szakmával rendelkező, itthon is munkatapasztalatokat szerzett roma férfiak esetében – számuk minden terepünkön alacsony, de inkább jellemző a Dunántúlon –, akik ugyanolyan migrációs útra lépnek, mint a nem roma szakmunkás férfiak, hosszabb-rövidebb ideig egyedül, illetve családjuk nélkül járnak külföldre, többnyire Németországba, Hollandiába vagy Ausztriába dolgozni – kinek hol vannak ismerősei, akik segítenek a munkaszerzésben. A roma szakmunkás férfiak migrációs képessége

is a rendelkezésükre álló kulturális tőkén (iskolai végzettségen, szaktudáson) alapul, azok az informális hálózatok, amelyekre támaszkodnak, lényegében nem különböznek, s néha nem is különülnek el a nem romák által működtetett hálózatoktól (pl. azonos településről vagy vidékről valók együtt, egyikük autójával utaznak, illetve segítenek egymásnak munkahelyet találni). A családos, középkorú emberek számára csak a rövid időszakokra kiterjedő cirkuláris migráció elfogadható, a képzettebb, általában a lokális közösségből kilépő, szélesebb kortársi kapcsolatokkal rendelkező fiatalok körében már tartós külföldi távollétre is van példa. Ebben az esetben a migráció a kortárs, egyetemi, baráti kapcsolathálózatra épül és elválik a lokalitástól.

A szegénységben, társadalmi és térbeli kirekesztettségben élő, alacsony iskolai végzettségű, szerény munkatapasztalattal rendelkező romák esetében a szakirodalom alapján rendkívül alacsony migrációs aspirációkat és képességeket feltételezhetnénk, hiszen nem csak a külföldi élethez és munkavállaláshoz szükséges anyagi javakkal, de kulturális tőkével (megfelelő iskolai végzettséggel, nyelvtudással) sem rendelkeznek. A szegény romák menekültként való kivándorlását lehetővé tevő mobilitási rezsim, az erre ráépülő migrációs hálózatok kialakulása, a migrációs ipar külföldi és hazai szereplőinek megjelenése azonban *sok mélyszegénységben élő roma család számára is elérhetővé tette a migrációt*, ők is elindultak akár Torontóba, vagy később Angliába, Németországba, Hollandiába. Az alacsonyan iskolázott, szegény romák migrációja Charles Tilly nyomán lényegében az „áttelepített rokonsági hálózatok” gyakorlatával írható le. A migráció alapegysége minden esetben a nukleáris család, amely azonban többgenerációs nagycsaládba ágyazódik. A gyakran öt-hat gyerekes roma nagycsaládból általában a legjobb státuszú fiatal felnőtt „gyerek” megy ki először külföldre a párjával, többnyire Kanadába, hogy aztán az első néhány havi bevételéből (a menekült státusszal járó szociális támogatás mellett alkalmi munkából szerzett keresetéből) összerakja a repülőjegy árát a következő családtagnak, és így tovább végig a rokonsági hálón. Ahogy egyikük fogalmazott: „a roma középosztály kiviszi a szegényebb rokonait”.

A szegény romák migrációba való bekapcsolódásának dinamikáját alapvetően meghatározza az adott közösségből, nagycsaládból elsőként útnak induló „úttörők” kettős szerepe. Egyfelől a hídfőállást jelentik, a hazaküldött utazási költség árával és egyéb segítséggel ösztönzik a szegényebbek migrációját. Ugyanakkor kapuőri szerepet is betöltenek: korlátozzák a további migrációt akkor, amikor különböző okokból (pl. bevándorlási szabályok szigorodása, munkaerő-piaci lehetőségek szűkülése) úgy ítélik meg, hogy az újabb érkezők már az ő helyzetüket veszélyeztetik. Az „úttörők” által a családtagoknak a kiutazáshoz nyújtott segítség mindig kölcsön, amit vissza kell fizetni, illetve elvárás, hogy az újonnan kiérkező család egy idő után anyagi és lakhatási szempontból egyaránt függetlenné váljon.

Észak-Magyarországon a távolság, a repülés költségei okán a kanadai migráció sok család súlyos eladósodását eredményezte, amiből nem mindenki tudott kivergődni, s ami nem egy esetben a migráció kudarcának okává vált. A súlyos eladósodás részint abból fakadt, hogy az érintett családok nem mérték fel pontosan a lehetőségeiket, részint abból, hogy akadtak, akik a rokonok vagy ismerősök kiutaztatásából üzletet csináltak. Kanadában vagy Angliában egyaránt jellemző, hogy a kiszolgáltatott családoknak adott kölcsön, a külföldön nyújtott szolgáltatások (lakhatás, munkalehetőség, szociális és adminisztratív ügyek intézése) olyan egyenlőtlen helyzeteket teremtettek, amelyek fenntartása, az újonnan érkezők kiszolgáltatott helyzetben tartása is egy sajátos migrációs ipar kialakulását eredményezte. A töredezett történetekből nagyon nehezen vagy egyáltalán nem tisztázható, hogy a kiutazó családokat végül is mennyire

„szedték le” rokonaik, mert a nyelvtudás és az információk hiánya is félreértések, konfliktusok forrása lehetett. A „leszedett”, ezért rokonaikban csalódott családok jellemzően Magyarországon is mélyszegénységben élnek, az informalitás terepén igyekeznek túlélni, és rendszeresen szorulnak (uzsora)kölcsonre. Vagyis itthon is kiszolgáltatottságban és lekötöttségek rendszerében élnek, s amikor külföldre indulnak, ott is a segítő rokon vagy ismerős család „jóindulatától” függenek, úgy is fogalmazhatunk, hogy ebben az esetben *a kiszolgáltatottságra épülő hálózatok helyeződnek át a migráció célországába*. A kiszolgáltatottság még erősebb az idegen országban, következményei pedig a külföldi médiában etnicizált és kriminalizált „roma migrációként” jelennek meg.

A szegény romák migrációba való bekapcsolódását a rokonsági hálózat tette lehetővé, amelyre kizárólagos kapcsolati tőkeként támaszkodhatnak. Ezek az áthelyezett rokonsági hálózatok Janus-arcúak, hiszen segítik a külföldi boldogulást, de újra is teremthetik, ha talán az otthoninál kicsivel jobb anyagi körülmények között is, a kiszolgáltatottság rendszerét. Tapasztalataink alapján azt mondhatjuk, hogy a szegény nem romák azért nem kapcsolódnak be számottevő mértékben a külföldi migrációba, mert számukra nem áll rendelkezésre a rokonsági, családi hálózat, szegénységük egyik forrása is a stabil családi kötődések sérülékenysége, hiánya.

Durst Judit írásaiból tudjuk, hogy az észak-magyarországi kisváros cigánytelepén élők közül nem egy család többször is megfordul magyarországi otthona és Anglia között, hogy saját életkörülményein a kínálkozó jobb lehetőségekhez alkalmazkodva javítson. Nem egy telepről induló férfinak sikerül gyári munkásként megkapaszkodnia Angliában, igaz, jónak aligha mondható munkakörülmények és *kizsákmányoló viszonyok* között. A kutatás fontos tanulsága, hogy bármilyen alacsony presztízsű, nehéz, alulfizetett munkát végeznek a romák a befogadó országokban, az érintettek számára a *földrajzi mobilitás* a magyarországi helyzetükhöz képest sok esetben az etnikai stigmától való megszabadulást, az anyagi boldogulás és legalább a következő nemzedék számára a *társadalmi mobilitás reményét* kínálja. Mind a borsodi, mind a baranyai romák migrációjáról szóló tanulmányokból kitetszik, hogy a *roma munkaerőre* nagy szükség van a befogadó országok formális és informális munkaerőpiacán – vagy tágabban, a globális tőkefelhalmozás folyamatában.

Külföldi idősgondozás – és a migráció feminizációja

Feltételezéseinknek megfelelően, kutatásunk során kibontakozott előttünk „a” tipikus női migrációs pálya, a külföldi idősgondozás, amely baranyai terepünkön is elterjedt munkavállalási stratégia, a dél-alföldi faluban azonban a települést meghatározó migrációs modellt, az itt élő családok egy részének alapvető megélhetési forrásává vált. (A női idősgondozásról, mint a hagyományos és modern női szerepek metszéspontján található munkáról, a gondozói szerepet meghatározó strukturális kényszerekről és a női ágencia lehetőségeiről Németh Krisztina és Váradi Monika Mária külön és közösen is készítettek tanulmányokat.)

Noha a nők mindig részesei voltak a migrációs folyamatoknak, a migráció feminizációjának fogalma azért vert gyökeret a migrációkutatásokban, mert napjainkra a nők immár a migrációban érintettek felét teszik ki, s a kutatók sem csupán a házastársukat követő feleségként és anyaként tekintenek rájuk, hanem a *globális migrációs folyamatok autonóm szereplőiként*. A migráció feminizációja elválaszthatatlan a globalizációtól, amely a „globális észak” fejlett migrációs célországaiban, és a „globális dél” kevésbé fejlett kibocsátó országaiban egyaránt alapvetően átalakította a termelési és társadalmi viszonyokat. Míg az egyik oldalon

visszaszorult a hagyományos ipari termelés, megrendült a munka és a szociális ellátások biztonsága, az állam visszahúzódott a közszolgáltatásokból, addig a másik oldalon a neoliberais tőke, a fejlett országok gazdasági és politikai intézményeinek behatolása a gyengén fejlett, periferikus országokba alapvetően felforgatta a tradicionális megélhetési stratégiákat és életlehetőségeket, átalakította a fogyasztási szokásokat, hatalmas belső migrációt indított el vidékről a nagyvárosok felé. Saskia Sassen a globalizáció ellen-geográfiáinak (*counter-geographies of globalization*) nevezte a globális dél országaiból felkerekedő nők államhatárokon átívelő útvonalait, és a túlélés feminizációjaként (*feminization of survival*) beszél arról a folyamatról, amelyben a családok túlélésének terhe a fejlődő országokban egyre nagyobb mértékben hárul a nőkre, akik közül mind többen kényszerülnek külföldre dolgozni, miközben a háztartások és lokális közösségek növekvő hányada függ a nők külföldről hazautalt keresményétől.

A migráció feminizálódása szoros összefüggésben van a „globális észak” jóléti társadalmainak átalakulásával. *A nők tömeges munkába állása és a népesség elöregedése eredményeként folyamatosan nő a kereslet a háztartási és gondozási feladatokat ellátó munkaerő iránt. A szolgáltatásokat igénylők nem hajlandóak és/ vagy nem képesek olyan bért fizetni, amelyért a saját országukból, vagy hasonló fejlettségű országból származó (mondjuk osztrák, német, olasz) nők e feladatokat elvégeznék, ezeket az igényeket jellemzően a fejlődő és fél-periferikus országokból legálisan vagy illegálisan érkező nők elégítik ki. A huszadik század végétől a fejlett országokban folyamatosan növekszik a háztartási munkát, gyermekfelügyeletet, idősgondozást végző nők száma: Fülöp-szigeteki, perui, moldáviai, eritreai, indonéziai nők kerekednek fel, utaznak ezer kilométereket, maguk mögött hagyva a családjukat, hogy belépjenek a globális munkaerőpiac e számukra fönntartott szektorába. Arlie Hochschild globális gondoskodási láncnak (*global care chain*), Rhacel Parreñas a gondoskodás nemzetközi áthelyezésének (*international transfer of caretaking*) nevezi azt a migrációs mintázatot, amelyet az utóbbi szerző Los Angeles-i és római családoknál dolgozó Fülöp-szigeteki nők példáján keresztül mutatott be klasszikus könyvében. A globális gondoskodási lánc egyik végén a fejlett országok háztartásaiban gyerekeket, időseket gondozó asszonyok néha hosszú éveket töltenek távol családjuktól és gyermekeiktől, akiket a lánc másik végén, az otthon maradt női családtagokra bíznak, vagy külföldi keresményükből egy másik nőt fizetnek meg a gondozási, nevelési feladatok ellátásáért. A *globális gondoskodási láncot egyenlőtlenségek táplálják és tartják fenn társadalmi nem, osztályhelyzet és etnicitás/állampolgárság mentén*: a háztartáshoz, gyermekneveléshez, idősgondozáshoz kapcsolódó munkákat a küldő és befogadó országokban egyaránt hagyományosan női feladatnak és felelősségnek tekintik; e feladat ellátásáért a tehetős és a munkaerőpiacon elhelyezkedni tudó nők fizetnek más nőknek; akik pedig szegényebb, fejletlenebb országokból és/vagy eltérő etnikai háttérből érkeznek. A gondozási lánc kedvezményezettjei egyértelműen a fejlett országokban élő családok, amelyek megvásárolják a munkaerőt és gondoskodást (*care gain*), és ettől elválaszthatatlanul, Arlie Hochschild szavaival „érzelmi értéktöbblet” (*emotional surplus value*) is jutnak, míg a kibocsátó szegényebb, periferikus fejlődő országokban az asszonyok távollétével a családokban, országokban gondozási hiány (*care drain*) és érzelmi veszteség keletkezik.*

Az említett példák ugyan távolinak tűnhetnek, de bennünket is közvetlenül érint a migráció feminizációja, hiszen *a nyugat-európai idősgondozási piacon megjelentek a kelet-közép-európai, poszt-socialista országokból származó, köztük magyarországi nők*, akik ugyan nem szorították ki a globális dél távolabbi országaiból érkezőket, Helma Lutz mégis őket nevezi az „új európai cselédség” (*new maids of Europe*) derékhadának. A házi idősgondozás e

rendszerében az egyes posztszocialista országok között is kialakultak az országok gazdasági fejlettségi szintjének különbségeihez igazodó, nyugatról kelet felé lejtő migrációs pályák; míg Magyarországról vagy Lengyelországból Ausztriába, Németországba mennek időseket ápolni az asszonyok, addig a magyarországi és lengyelországi családok erdélyi és kárpátaljai magyar, valamint ukrán nőket alkalmaznak. Az Európán belül kialakult gondozási migráció eltér a globális gondoskodási láncként azonosított és elemzett mintától. A kelet- és közép-európai gondozók, az érintett országok közötti földrajzi közelségnek, valamint a nyitottabb migrációs rezsimeknek (pl. az unión belüli szabad mozgás), esetleg a kulturális vagy nyelvi közelségnek köszönhetően a tartós távollét és az alkalmazó háztartásban való állandó bentlakás helyett a cirkuláris migráció sajátos formáját, a *váltásos munkavállalási rendszert* vezették be. Az országok közötti rendszeres, négy-hat hetes turnusokban való mozgás megkönnyíti a külföldi munkavállalás és a családi élet összeegyeztetését, s noha kevesebb keresetet biztosít, mint a hosszú idejű távollét, de érzelmileg is kevésbé megterhelő a gondozók és otthon maradó hozzátartozók számára. További sajátosság, hogy az európai gondozási térben a fejletlenebb ország szegényebb háztartásaiból érkező és a „fejlettebb” ország középosztályi családjainál elhelyezkedő nők nem fizetnek idegen alkalmazottakat azért, hogy az otthon maradt családban pótolják a távollétükből fakadó hiányokat, ők jellemzően a családon belül szervezik meg a gondozási, nevelési feladatokat.

Akár a Fülöp-szigetéről, Brazíliából, Eritreából, Ukrajnából vagy Magyarországról érkeznek, a külföldre, idős és beteg emberek ápolására szerződött asszonyok mindenütt kemény strukturális egyenlőtlenségekkel szembesülnek, és meg kell küzdeniük az ezekből fakadó ellentmondásokkal, feszültségekkel a fogadó ország munkaerőpiacán, a munkaadó háztartásokban éppen úgy, mint a saját családjukban. Melyek azok a legfontosabb ellentmondások, kihívások, amelyeket Rhacel Parreñas összefoglalóan a helyvesztés (*dislocation*) fogalmával ragad meg? Közös, globálisnak is mondható tapasztalat, hogy a nők ugyan anyagilag kedvezőbb helyzetbe kerülnek, mint ha otthon dolgoznának, de az általuk elvégzett gondozói munka jellege és alacsony presztízse miatt társadalmi státuszuk alacsonyabb lesz, és a családjuktól való elszakítottságot azok is megszenvedik, akik rövidebb idejű váltásokkal dolgoznak, naponta megélik azt az ellentmondást, hogy a családjuk anyagi értelemben vett jóllétról tőlük távol, elszakadva tudnak csak gondoskodni.

Joggal állítható, hogy a migrációval járó státuszvesztés nem csak a külföldön végzett házi idősápoláshoz köthető, és hogy a családjuktól, szeretteiktől való elszakítottságot a külföldön vendégmunkásként dolgozó férfiak is megszenvedik. A *házi idős gondozáshoz – és a háztartási munkához tapadó alacsony presztízsz és lebecsülés* forrása azonban nem a migráció maga, hanem az, hogy a nők által végzett tradicionális reprodukív munkának tekintik, akkor is, ha a gondoskodás áruvá válásával fizetség jár érte. Más szavakkal: azért alacsony presztízszű, azért lenézett, vagyis stigmatizált a munka, mert nők végzik. Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy a férfiak akár tartósabb külföldi munkavállalása, hagyományos családfenntartó, kenyérkereső szerepüknek köszönhetően nem jelenik meg a nyilvánosságot foglalkoztató problémaként, nem jelent politikai kérdést, hogy vajon az otthon maradó asszonyok hogy boldogulnak a férjük távollétében, a gyerekek mennyire sínylik meg apjuk akár csak időszakos hiányát. Ezzel szemben a migráció feminizációja, a nők millióinak családfenntartóvá, legfőbb kenyérkeresővé válása nagyon élesen vetette fel azt a jellemzően erősen átpolitizált kérdést, hogy a migrációban érintett nők miként tudnak gondoskodni otthon maradó családtagjaikról, elsősorban is a gyerekeikről.

A külföldön dolgozó anyák távolléte a hagyományos családmódel mellett lándzsát törő nyilvános diskurzusokat indított el olyan egymástól különböző országokban, mint a Fülöp-szigetek, vagy a hozzánk közelebbi Lengyelország és Ukrajna. Ezek a diskurzusok megbélyegzik a gyermekeiket úgymond felelőtlenül hátrahagyó anyákat, és ezzel azt jelzik, hogy hiába terjedt el a családtagok hosszabb-rövidebb ideig tartó különélésével jellemezhető transznacionális családmódel szerte a világban, a kívánatosnak tartott családmódelhez kapcsolódó képzetek, értékek alig változnak. *Magyarországon* nincsenek ilyen diskurzusok, hiszen itt nem jellemző, hogy kisgyerekes nők nagy számban járnának külföldre dolgozni. Az idősgondozásba bekapcsolódó asszonyok is jellemzően akkor indulnak útnak, ha gyermekeik már nagyobbak vagy felnöttek; *az idősgondozók között nagy többségben középkorú és nyugdíjas asszonyokat találunk*. Magyarországon már a családok migrációs döntései is jobban megfelelnek az anyai gondoskodás elsőbbségéhez, a családon belül hagyományos nemi szerepekhez kötődő elvárásoknak. Mindenütt érvényes azonban a tapasztalat, hogy a nők megnövekedett hozzájárulása a családok megélhetéséhez jellemzően nem eredményezi a férfiak nagyobb részvételét a háztartási, gyermeknevelési munkákban, vagyis, hogy *a nők migrációja nem alakítja át magától értetődően a nemi szerepekhez, feladatokhoz és felelősségekhez kapcsolódó hagyományos elvárásokat*.

Mindebből következően nem vagy csak igen korlátozottan beszélhetünk a migráció feminizációjának felszabadító, emancipatórikus hatásairól. Az érintett asszonyok maguk is osztoznak a hagyományos értékekben, és akkor sem tekintik, nevezik emancipációnak a külföldi munkavállalást, ha azért indultak el, mert egy rossz kapcsolatból menekülnek és/vagy maguknak a családon belül nagyobb (anyagi) függetlenséget és (döntési) autonómiát akarnak kivívni. Az emancipáció korlátai azonban a gazdasági és a társadalmi nemek szerinti egyenlőtlenségekből fakadóan strukturálisak: ahogy Patricia Pessar hangsúlyozza, a patriarchális család hagyományos struktúráiból a befogadó országok gazdaságának peremén elérhető marginalizált, alacsony presztízsű, lenézett pozíciókba tartó migrációra egyáltalán nem gondolhatunk emancipációként.

Migráció/mobilitás és „fejlődés”

Kutatásunk egyik kérdése az volt, hogy a külföldi munkavállalás és/vagy letelepedés milyen hatásai azonosíthatók a vizsgált lokalitásokban, hogy a migráció milyen változásokat indított el a helyi társadalmakban, az érintett családok/háztartások, egyének életében. Ez az kérdés a szakmai diskurzusokba ágyazva a migráció, vagy tágabban mobilitás és az ún. fejlődés közötti kapcsolat mibenlétére, dinamikájára vonatkozik. Nagyon általános szinten elmondható, hogy a migráció és a fejlődés elválaszthatatlan egymástól, mivel a migráció olyan jelentős átalakulásokat eredményező folyamatok része, mint a gyarmatosítás, a nemzetállam-építés, az urbanizáció, az ipari fejlődés, a kapitalizmus expanziója, a globalizáció, vagy a klímaváltozás, ugyanakkor maga is rendelkezik a változtatás potenciáljával. A migráció és fejlődés viszonyának értelmezése és értékelése alapvetően a kutatók elméleti perspektívájának függvényében alakul. Érdemes azonban felhívni a figyelmet arra a kilencvenes évekre datálható optimista fordulatra, amelynek eredményeként nagy nemzetközi monetáris szervezetek, NGO-k és kormányok egyre inkább a fejlődési problémák megoldásának tekintették a transznacionális migránsok hazautalt pénzeit. Széles körben elterjedt a feltételezés, hogy a nemzetközi vagy transznacionális migráció táplálja a déli és keleti országok fejlődését, a migránsok a hazautalt pénzek mellett a külföldön megszerzett tudást, képességeket, vagyis humán tőkét hoznak magukkal, valamint értékeket, szokásokat, identitásokat, Peggy Levitt

kifejezésével „társadalmi remittenciákat” is közvetítenek az otthoniaknak. A migráció fejlődésre gyakorolt pozitív hatását mantraként hangoztatók a fejlődés kulcsát a hazaküldött pénzekben látják. Kétségtelen tény, hogy a transznacionális migránsok által formális csatornákon hazaküldött pénzek összege az elmúlt évtizedekben folyamatosan növekszik, s ha az informális utakon bonyolódó tranzakciókkal is számolunk, akkor a hivatalos statisztikákban megjelenő adatoknál jóval nagyobbra becsülhetjük a kibocsátó országokba ténylegesen érkező pénzek összegét. A transznacionális migránsok hazautalásai tehát akár *bottom up* fejlesztési forrásoknak is nevezhetünk, a globális dél (fejlődő) országai számára a külső finanszírozás mind fontosabb forrásává váltak. A hazaküldött pénzek családi, sőt nemzetállami szinten megjelenő hatásai korántsem vezetnek automatikusan fejlődéshez, s amint erre Böröcz József rámutatott, nem csak az otthon maradó családtagok, de a küldő országok esetében is *hazautalás-függést* eredményezhetnek. Böröcz szerint Magyarország azon poszt-szocialista országok közé tartozik, amely egyre erősebben függ a külföldön élők, dolgozók hazautalásaitól.

Mindazonáltal a tapasztalatok azt mutatják, hogy a hazautalt pénzek strukturális jelentősége ellenére *a migráció a kibocsátó országokban inkább megerősíti, mintsem megváltoztatja a fennálló viszonyokat*. Mindazonáltal a migráció hatása a kibocsátó országokban nagyobb horderejű, mert a globális világban a gazdasági, intézményi hatalom, technológiai tudás egyenlőtlen megoszlása a fejlettebb, befogadó országoknak kedvez. Ezek képesek szabályozni a migránsok mozgását annak érdekében, hogy gazdasági hatalmukat ne háborítsák nemkívánatos társadalmi változások. A kibocsátó periférikus országok nagyon ritkán rendelkeznek olyan hatalommal, amely hasonló módon képes szabályozni az emberek kiáramlását, mozgását.

A remittenciák vélhetően azért is állnak a migráció és fejlődés viszonyának fókuszában, mert a hazaküldött pénzek összege mérhető, összehasonlítható. Nem véletlenül fogalmazódik meg a kritika ezzel az egyoldalú, s inkább haszonelvű megközelítéssel szemben, hogy nem képes megragadni a migráció komplex hatását az emberek, családok, a kibocsátó és befogadó közösségek életében. E kritikai személethez kapcsolódva, magunk ismét Amartya Senhez és Hein de Haas-hoz fordultunk, visszatérve ahhoz a kérdéshez, hogy a migráció és fejlődés kontextusában miként értelmezhetjük az emberi ágenciát.

Amartya Sen értelmezésében a fejlődés olyan folyamat, amelynek során bővül az emberek szabadsága, s ennek köszönhetően képessé válnak arra, hogy *olyan életet éljenek*, olyan dolgokat tegyenek meg, *amelyeket értékesnek tartanak*, hogy javítsanak a maguk és környezetük helyzetén. E gondolatmenetet a migráció kontextusába helyezve, de Haas szerint az a kérdés, hogy *a migráció vajon bővíti-e az emberek szabadságát, növeli-e a képességüket arra, hogy ellenőrizzék a saját életüket, hogy a számukra értékes életet éljék*. Az emberek rendelkeznek ágenciával, ezért mobilitásuk is rendelkezik a strukturális változtatás potenciális erejével. A migrációval az emberek a saját országuk által támasztott strukturális, gazdasági, társadalmi, politikai kényszereket akarják meghaladni, maga a migráció melletti döntés, a mozgás is az ágencia kifejeződése. Ugyanakkor a strukturális korlátok az ágencia gyakorlását, ebből következően a változtatás lehetőségeit is erősen limitálják. Éppen ezért a mobilitás, a migráció által elindított változások előre nem meghatározottak, és nem csak a küldő és befogadó országok általános fejlődési környezetén, a strukturális korlátok természetén és erején múlnak, hanem azon is, hogy a migráció miként hat az egyének képességeire. A képességekre gyakorolt hatások azonban a migráció szelektivitásán és a migránsok befogadó országbeli legális státuszán múlnak, egyúttal a migrációban érintettek aspirációitól, preferenciáitól, attól

is függenek, hogy miként ítélik meg lehetőségeiket, mit várnak, remélnek a kibocsátó és befogadó országokban.

Általánosnak mondható tapasztalat, hogy a migráció önmagában *nem képes változtatni a globális egyenlőtlenségeken*, és nem tudja elbontani azokat a kemény strukturális korlátokat sem, amelyek a befogadó és küldő országban a lehetőségeket, a migrációs aspirációkat, döntéseket, perspektívákat és utakat meghatározzák. Mégis lehet strukturális jelentősége és változtatási potenciálja a kibocsátó országokban.

Saját kutatási terepeinken a transznacionális, illetve cirkuláris *migráció lokális hatásainak* következményei és értelmezésük eltérő a települési kontextus függvényében, nagyban a migráció által érintettek összetételén, migráció típusán, a külföldi tartózkodás tartósságán vagy ciklikusságán múlnak. Terepeink között a dél-dunántúli kisváros a legnagyobb, leginkább rétegzett, intézményekkel ellátott település, ahol a képzett, fiatal, mobilabb emberek, családok huzamosabb, tartósnak ígérkező migrációja nem csak az értékesítésre kínált üres házak nagy számán látszik, de a helyi gazdasági, politikai elit aggodalmait is kiváltotta. Az észak-magyarországi kisvárosban a romák kanadai és nyugat-európai migrációjáról a helyi nem roma elit nem vesz tudomást, látókörén és érdeklődésén kívül marad az is, hogy e migráció hogyan hat a szegregált telepeken élő romák életkörülményeire. Az alföldi kistelepülésen a népesség szelektív elvándorlása már hosszú évekkel ezelőtt megindult, s a jelenlegi elvándorlás jellemzően nem külföldre, hanem a közeli városokba irányul. A faluvezetés a cirkuláris migráció kifejezett előnyének tartja, hogy csökkenti az átmeneti segélyekre és közfoglalkoztatásra szoruló helyiek számát. Ebben a faluban tudunk arra példát, hogy az időszakos külföldi munkavállalás eredményeképpen felhalmozott pénz, uniós támogatási források mobilizálása mellett, egy farmgazdaság kiépítésének eszköze volt, másutt nem számoltak be a migráció közvetlen gazdaságfejlesztő hatásáról. A külföldön keresett, hazautalt, hazahozott pénzek vizsgált településeinken *elsősorban a lakáskörülmények javítását szolgálták*; a romák saját településükön, illetve a szegregált településrészekben belül újítták fel házaikat, volt, aki ki tudott költözni a telepről, az alföldi faluban azonban néhányan más környékbéli településeken vettek házat. A migrációban résztvevő középkorú és idősebb asszonyok a külföldön megkeresett pénzt nem egyszer gyerekeik, unokáik taníttatására, egzisztenciájának megalapozására szánják és/vagy arra gyűjtene, hogy betegség esetén ne szoruljanak a gyerekeik támogatására. Sokan viszont hitelek törlesztésére, a rezsizsámlák kifizetésére kénytelenek fordítani külföldi keresetüket.

Vajon fejlődésnek tekinthetjük-e, ha a migráció eredményeként egy család megmenekül az elől, hogy elárverezzék a lakást a fejük fölül? Ha nem kell attól félni, hogy nincs miből kifizetni a rezsizsámlákat? Ha ki tudnak költözni a szegregált telepi környezetből? Ha van pénz arra, hogy olyan felvágott kerüljön az asztalra, amire amúgy nem telne? Ha sikerül autót vásárolni, s így könnyebben mozog a család? Ha elhárítható a családi kisgazdaság felszámolásának veszélye? Ha a következő generációk társadalmi (és vélhetően térbeli) mobilitását támogatjuk a migrációnak köszönhetően? Ha új tudást, ismereteket, készségeket sajátít el valaki külföldön, amelyek könnyebbé teszik az életét? A fejlődés jele-e, ha a kint megkeresett pénzünkből szárítógépet, vagy a szilikonos süteményformákat vásárolunk, s hozunk haza a magunk és családtagjaink örömére?

Ha a fejlődést úgy értelmezzük, mint az emberek képességének bővülését arra, hogy az általuk jónak, értékesnek tartott életet élhessék, akkor *a fejlődéshez elválaszthatatlanul hozzátartoznak*

az emberi jól-lét olyan dimenziói, mint a megfelelő otthon, az egészség, a tanulás, a fogyasztás, a biztonság. Az emberi képességek felől nézve azt mondhatjuk, hogy a remittenciák felhasználása a lakhatási körülmények javítására, vagy az akár látványos fogyasztásra fejlődésnek tekinthető akkor, ha a hazautalt összegek nagyobb szabadságot adnak a migráló, mobil emberek és a háztartások számára, hogy adott lokális kontextusban eldöntsék, a pénzt mibe forgatják, vállalkozásba, vagy a presztízst kifejező fogyasztásba, mondjuk, egész évben üresen álló nagy ház megépítésére, vagy süteményformákra.

Ameddig a migrációnak köszönhetően nő az emberek képessége arra, hogy saját életük felett ellenőrzést gyakoroljanak, ameddig javítja az emberek jól-létét, biztonságát, képességét arra, hogy az általuk vágyott élethez legalább közelítsenek, ameddig tehát bővül ágenciájuk, cselekvési terük, szabadságuk, addig beszélhetünk migráció és fejlődés pozitív kapcsolatáról. De nem feledkezhetünk meg azokról a mindig jelenlévő strukturális keretokről, amelyek az ágencia gyakorlását támogatják vagy korlátozzák, ahogy *a migráció áráról, a vele járó egyéni, családi, közösségi költségekről, lelki, érzelmi veszteségekről, amelyek így vagy úgy, mindenkit érintenek, akár elmozdul, akár marad.* Az általunk megismert, migrációban érintett emberek, családok többsége számára a migráció kényszerű döntés volt, amit előzetesen nem terveztek, s ami számukra lemondásokkal, nehézségekkel, veszteségekkel is jár. Fontos tudatosítanunk, hogy *az ágencia, a szabadság azt is jelentené, hogy az ember nem kényszerül migrációra, maradhat, ha boldogulni akar.*

Kiegészítés a szakmai beszámolóhoz, publikációk, 2018-as konferencia-részvételek, előadások

1) Nemzetközi konferencia-részvétel és angol nyelvű publikációk

Az EU at the crossroads of migration. Critical reflections on the 'refugee crisis' and new migration deals című, 2018. május 7-8-án, az utrechti egyetemen megtartott nemzetközi konferencián Durst Judit panelt szervezett *Alternative modernities, transnational mobility, and their effects on disadvantaged communities in Eastern Europe* címmel. Ebben a panelben a következő előadásokat tartották projekt résztvevői:

Durst Judit: *Out of the frying pan into the fire? From municipal lords to the global assembly lines – the case of the Hungarian Roma transnational mobilities.*

Németh Krisztina – Váradai Monika Mária: *Care Migration from Rural Hungary.*

A nemzetközi konferencia Durst Judit által szervezett paneljén elhangzott előadások képezték nagyrészt az alapját a *Szociológiai Szemle* 2018/4-es angol nyelvű számában, a *Focus* rovat *Migration and Development* átfogó cím alatt megjelent tanulmányoknak. A rovat szerkesztői Durst Judit és Németh Krisztina.

2) Egyéb konferencia előadások, panelbeszélgetések

Durst Judit, 2018. november 13-án részt vett az MTA TK által szervezett *Migráció: tények, társadalmi percepciók* konferencián, előadásának címe: *Transznacionális mobil munkások: Észak-magyarországi romák vándorlási tapasztalatai.*

Németh Krisztina 2018. november 22-én részt vett az *Ápolás, gondozás, érzelmi munka* címet viselő kerekasztal-beszélgetésen. A beszélgetésre a *Reproduktív munka Fordulat* lapszám

bemutatója alkalmából, a Friedrich Ebert Stiftung és a Fordulat Társadalomelméleti Kollégium által szervezett konferencián került sor.

Váradai Monika Mária a következő rendezvényeken vett részt:

„Hier und da”. Transnational Migration – Chance oder Zwang? Előadás, elhangzott: *Unsichtbare Communities. Stadt, Migration und Digitalisierung am Beispiel der ungarischen Migration in Berlin*. 2018. 02. 25., Club der Polnischen Versager.

Grenzen & Migration. Podiumdiskussion. Résztvevő. 2018. május 24-25. Grenzen überschreiten. Abschlussymposium. Prof. Dr. Doris Wastl-Walter, Universität Bern, Unit Kulturgeographie

Válság – migráció – fejlődés? Előadás, elhangzott 2018. december 6-án, a VI. Alföld Konferencián: *Újrakezdők a periferián – leszakadás, válság és helyi válaszok az Alföldön és azon túl*. Békéscsaba